

سیر تحول فرم و تزئینات در سرلوح قرآن‌های ایران: مطالعه تطبیقی از دوره عباسی تا قاجار

دانیال هرندی^۱ ✉، مهرناز آزادی بویاچی^۲ ID، ناهید جعفری دهکردی^۳ ID

۱. استادیار گروه مرمت و باستان‌سنجی، دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.
۲. دانشیار گروه مرمت، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.
۳. استادیار گروه صنایع دستی، دانشکده هنر و علوم انسانی، دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران.

چکیده: سرلوح‌های کتاب قرآن یکی از بهترین منابع برای استخراج هنر کتاب‌آرایی در دوره‌های مختلف است که با بررسی آن می‌توان به چگونگی توسعه این هنر پی برد. شناخت نحوه آرایه‌ها و تذهیب سرلوح‌های قرآن در دوران مختلف، کمک بزرگی به مطالعات تطبیقی در تعیین حدود دوره کتابت در نسخ خطی فاقد تاریخ می‌کند. هدف از این پژوهش شناسایی و تطبیق فرم و نقش سرلوح قرآن‌های ایران از دوره عباسی تا دوره قاجار است. تحقیق حاضر تلاش دارد با مطالعه بر روی سرلوح‌های قرآن‌های موجود در موزه‌ها و کتابخانه‌های داخلی و خارجی، ۳۰ اثر با ترتیب دوره‌های تاریخی، با روش کیفی و رویکرد تطبیقی توصیف و تحلیل شوند. بررسی‌ها با مطالعات اسنادی نشان می‌دهد که در قرآن‌های دوره عباسی، فاصله بین سوره‌ها با نوار مستطیل شکل از هم جدا شده که و به نقش برگ نخلی در حاشیه ختم شده است. سرلوح قرآن‌های اولیه کتابت شده در ایران مشابه دوره عباسی تزئین شده‌اند. این نقوش برگ‌نخلی متصل به سرلوح کتیبه‌ای تا سده هشتم با تغییراتی در شکل و نقوش استفاده شده است که در سده‌های بعد از آن به مرور از رونق آن کاسته شده و جای خود را از حاشیه به بالای سرلوح‌ها می‌دهد و زمینه‌ساز سرلوح تاجی در اواخر دوره صفوی و قاجار می‌شود. با توجه به انتقال خط و کتابت قرآن به ایران پس از ورود اسلام، دور از ذهن نیست که شیوه تذهیب ایران در این دوران از شیوه مرسوم خاستگاه اولیه آن پیروی کرده که با گذشت زمان در دوره‌های بعد دچار تغییرات و تحولات چشمگیری شده است.

کلیدواژه‌گان:

سرلوح قرآن
کتاب‌آرایی
تذهیب
نسخ خطی
سرلوح تاجی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۱۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۱۱

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۹/۳۰

© ۲۰۲۵/۱۴۰۴ نویسنده(گان). این مقاله یک اثر دسترسی آزاد است که تحت مجوز CC BY 4.0 منتشر شده است. استناد و انتشار مجدد این اثر با ذکر منبع درست مجاز است.

<https://doi.org/10.22034/hsaj.2025.551869.1012>

۱. مقدمه

کتاب‌آرایی و تذهیب قرآن از آغاز اسلام مورد توجه بوده و جایگاه مهمی در بین هنر اسلامی دارد. مسلمانان از همان ابتدا تقدس و احترامی برای کلام وحی قائل بودند؛ بنابراین آن را با ذوق و هنر دوره خود تذهیب و تزئین می‌نمودند. با توجه به انتقال خط و کتابت قرآن از سرزمین‌هایی عربی به ایران پس از ورود اسلام دور از ذهن نیست که شیوه کتابت در این دوران از شیوه مرسوم خاستگاه اولیه آن پیروی می‌کرده و با گذشت زمان با توجه به فرهنگ و هنر خود در دچار تغییرات و تحولات چشمگیری شده است. افزون بر این تزئینات و آرایه‌ها نیز به سبک‌ها و روش‌های گوناگون در طول تاریخ شکل گرفته‌اند که به ارتقای زیبایی و جذابیت متن کمک می‌کنند. علاوه بر خوشنویسی، هنرمندان در کتاب‌آرایی قرآن از رنگ‌ها و مواد مختلفی مانند طلا و نقره نیز استفاده می‌کنند تا جلوه‌ای خاص به صفحات قرآن ببخشند. هر صفحه به گونه‌ای طراحی می‌شود که حس احترام و تقدس را منتقل کند. یکی از این تزئینات سرلوح است. می‌توان نخستین نمونه‌های کتاب‌های تذهیب‌شده را به دوران مانی (Māni) حدود ۲۱۶-۲۷۷ میلادی، پیامبر ایرانی، بنیان‌گذار دین مانوی (Manichaeism) و پیروان او نسبت داد. مانویان کتاب‌های خود را تذهیب می‌کردند و در آن، عالی‌ترین گونه‌های خوشنویسی را با بهره‌گیری از رنگ و زر برگ پدید می‌آوردند (Klimkeit, 1982). از کتاب‌های مصور مانوی نه تنها هیچ نسخه‌ی کاملی بر جای نمانده، بلکه حتی یک قطعه‌ی سالم و کامل نیز در دست نیست و تنها پاره‌هایی از نسخه‌های گوناگون با جنس‌ها و سبک‌های مختلف باقی مانده است (Gulácsi, 2005: 59). تذهیب در کتاب‌های مانوی گاه در امتداد حاشیه‌ها ادامه می‌یافت و گاه سراسر صفحه را در بر می‌گرفت. این تذهیب‌ها به سبب محتوا و ترکیب‌بندی‌شان گاه به طرح‌های تزئینی یا حتی آثار تصویری بدل می‌شدند (Gulácsi, 1997: 191).

سرلوح در اصطلاح کتاب‌آرایی به شکلی هندسی، مزین به نقوش مذهب اطلاق می‌گردد؛ که در صفحات نخستین کشیده می‌شود و در قسمت پایین در داخل کتیبه‌ای عنوان کتاب، نام خدا و غیره نوشته می‌شود که در صورت وجود آن سرلوح کتیبه دار گفته می‌شود (مایل هروی، ۱۳۷۲: ۶۷۶). از آنجا که آرایه‌های سرلوح‌های قرآن در طول تاریخ نماد هنر اسلامی و فرهنگ غنی مسلمانان است و بخشی از میراث فرهنگی ایران را در طول زمان نشان می‌دهند؛ لازم و ضروری است که سبک‌های مختلف هنری آن مورد بررسی علمی قرار گیرند و نوآوری هنرمندان ایرانی را در طول تاریخ در جهت زیباتر نشان دادن کلام الهی، موشکافی کرد. بر این اساس نگارندگان برآنند با روش توصیفی تحلیلی بر مبنای مطالعات اسنادی و با هدف شناسایی و تطبیق فرم و نقش سرلوح قرآن‌های ایران از دوره عباسی تا دوره قاجار به این سؤال پاسخ دهند که شیوه‌های هنری و تزئینی در فرم و نقش سرلوح‌های قرآن‌های ایرانی از دوره عباسی تا قاجار چه تغییراتی را شامل می‌شوند؟ با توجه به کمبود سرلوح‌های قرآن ایران تا سده چهارم هجری و نیز با توجه به نفوذ و تسلط دوره عباسی در اوایل اسلام بر ایران، این جستار بر آن است که ابتدا به بررسی تأثیر سرلوح قرآن‌ها عباسی بر نحوه ترسیم سرلوح ایران و در ادامه به روند تغییرات و تحولات سرلوح تا دوره قاجار از منظر فرم و نقش پرداخته شود.

۲. پیشینه تحقیق

بررسی‌ها نشان می‌دهد در خصوص جستار حاضر تاکنون پژوهش مستقلی صورت نگرفته است؛ اما مواردی را می‌توان معرفی کرد که هم‌سو با این مقاله هستند: بوذری (۱۳۸۵) در مقاله «نگاهی به طراحی سرلوح در کتب چاپی دوره قاجار» نگرشی اجمالی به طراحی سرلوح کتاب‌های چاپی دوره قاجار داشته است. در بقیه منابع به تذهیب قرآن و کتاب‌آرایی پرداخته که سرلوح بخش ناچیز را شامل می‌شود. شایسته‌فر (۱۳۸۹) در مقاله «خط و تذهیب در نسخ خطی» چند نمونه از صفحات قرآن سده‌های نخست موجود در کتابخانه کاخ گلستان را بررسی تفصیلی کرده است. مصباح و همکاران (۱۳۹۹) در مقاله «بررسی اصول صفحه‌آرایی حاکم بر ترکیب‌بندی در صفحه‌های سرآغاز و سرلوح نسخ خطی ایران (سلجوقی تا پایان صفوی)» نشان می‌دهند که ترکیب‌بندی صفحه‌های سرلوح تحت تأثیر صفحه‌های سرآغاز بوده و روند تغییر این اصول با تحولات هنری زمانه همگام بوده است. جعفری دهکردی و آستانه (۱۴۰۰) در مقاله «بررسی منشاء و خاستگاه نقش‌مایه‌های تذهیب قرآنی ابن‌بواب»، این‌گونه انگاشته‌اند که ابن‌بواب پیش از کتابت و تذهیب، به پیشه گچ‌بری بناها می‌پرداخته و نقوش تذهیب مورد استفاده وی نیز برگرفته از آرایه‌های معماری قرون آغازین اسلامی هستند. بخشی از این پژوهش به تزئینات سرلوح‌ها مرتبط است. اکبری و میرزایی‌مهر (۱۴۰۱) در مقاله «سبک‌شناسی تذهیب سرلوح‌های کتب چاپ سنگی دوره قاجار، بر اساس دویست مجلد دارای سرلوح محفوظ در سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران» بر این باور هستند که برخی سبک‌ها مانند کتیبه‌ای، تاجی و مستطیل - مربعی در هر دو کشور ایران و هند رایج بوده‌اند، درحالی‌که سبک خوشنویسی‌گونه و نمادین مختص ایران و سبک نقش و نیم‌نقش مختص هند است. میرزایی و کاتب (۱۴۰۲) در مقاله «سیر تحول آرایه‌های تزئینی سرسوره‌های قرآنی قرون اول تا نهم هجری» نشان می‌دهند که در ابتدا تزئینات ساده بودند، اما تا قرن نهم ه، آرایه‌های کتیبه‌ای، نقوش اسلیمی و ختائی و تنوع رنگی به تذهیب‌های تجملی تبدیل شدند. این نقوش و رنگ‌ها ابزار مناسبی برای شناسایی هنرهای قرآنی محسوب می‌شوند. صفری آق قلعه (۱۳۹۰) در بخشی از کتاب «نسخه‌شناخت» به توصیف سرلوح کتاب قرآن و غیر قرآنی پرداخته است. برخلاف مطالعات پیشین که اغلب به بررسی یک دوره یا سبک خاص محدود بوده‌اند، این پژوهش روند تحول و تطبیق فرم‌ها و نقش‌ها را در بستر زمان تحلیل می‌کند و در مجموع این مقاله با نگرشی جامع و تطبیقی، شکاف‌های موجود در پژوهش‌های پیشین را پوشش می‌دهد و به فهم دقیق‌تری از تحول بصری و هنری سرلوح‌های قرآنی در ایران دست می‌یابد.

۳. روش تحقیق

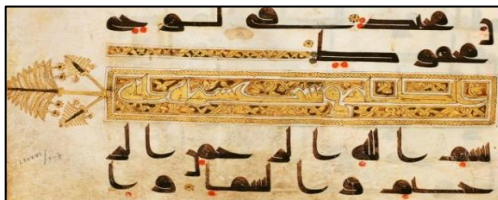
تحقیق حاضر بر مبنای هدف یک کنکاش نظری مبتنی بر مطالعات اسنادی انجام شده است. جامعه آماری این پژوهش نیز برگرفته از تصاویر سرلوح نسخ قرآن موجود در منابع مکتوب و تارنما‌های رسمی موزه‌ها و کتابخانه‌ها و مجموعه‌های داخل و خارج از ایران است؛ نگارندگان با گزینش هدفمند، از میان مجموعه‌ای از سرلوح‌های قرآن در هنر ایران اسلامی، تعدادی سرلوح از قرآن‌های دوره عباسی تا زمان قاجار را مورد توجه قرار داده‌اند. این جزئیات، مبین وجود یک تغییر بسیار مهم در فرم، شیوه و شکل نقش‌مایه‌های سرلوح‌های مورد نظر نسبت به یکدیگر است. داده‌های مستخرج با روش کیفی و بر مبنای توصیفی - تحلیلی و رویکرد تطبیقی از نوع مشاهده در زمانی (معطوف به مطالعه دوره‌های مختلف تاریخی)، به اطلاعات مستند تبدیل شده‌اند.

۴. سرلوح قرآن قرن اول تا چهارم هجری

در آغاز دوره اموی تذهیب قرآن انجام می‌شده اما نسخه تاریخ‌داری از آن زمان باقی نمانده است. این تذهیب، کار جداسازی آیات و نیز نام سوره را بر عهده داشته است (اتینگهاوزن و گرابر، ۱۳۷۸: ۳۲۲). در ابتدا قرآن را روی پوست می‌نوشتند. قرآن‌های اولیه به صورت افقی نوشته می‌شدند که دلیل این امر می‌تواند برای متناسب شدن با خطوط بزرگ کوفی در سده‌های نخست باشد. دو قلم پرکاربرد در نگارش متون، به‌ویژه مصحف‌های سده‌های نخستین اسلام تا حدود قرن پنجم و ششم هجری، شامل خط کوفی ساده و کوفی ایرانی (پیرآموز) بوده‌اند. خط کوفی ساده که در منابع از آن با عنوان کوفی ابتدایی نیز یاد می‌شود، دارای قاعده‌ای منظم و نسبت‌های ثابت است. ویژگی ظاهری این خط در برش‌های عمودی کوتاه و امتداد افقی پرنرنگ

در ساختار حروف دیده می‌شود. این خصوصیت سبب می‌شود ترکیب سطرها حالت کشیده و افقی داشته باشد و نظم هندسی خط در صفحه نمایان باشد (سفادی، ۱۳۸۱: ۱۰).

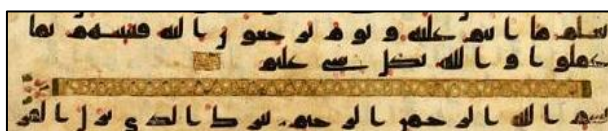
در کتابت قرآن ابتدا نام سوره و نام خداوند را با رنگ و اندازه متفاوت معمولاً با آب زر می‌نگاشتند که بعدها این نوشته در قاب مستطیل شکلی قرار گرفته و تزئیناتی به آن افزوده شد. در شکل‌های ۱، ۲، ۳ و ۴ قسمتی از قرآن به خط کوفی را نشان می‌دهد که در اوایل دوره عباسی نوشته شده است. فاصله بین سوره‌ها با نوار مستطیل شکل از هم جدا شده‌اند که داخل یکی با نقوش پیچان و دیگری با نقوشی موزاییک شکل کنار هم پر شده است.



شکل ۳. سرلوح قرآن به خط کوفی، اواخر قرن دوم تا اوایل قرن سوم هجری، دوره عباسی، موزه هنرهای ترکی و اسلامی استانبول (URL2)



شکل ۱. سرلوح قرآن به خط کوفی، قرن دوم هجری (URL1)



شکل ۴. سرلوح قرآن به خط کوفی، قرن سوم هجری، دوره عباسی، کتابخانه و موزه مورگان (URL3)



شکل ۲. قسمتی از قرآن مربوط به سده نخست دوره عباسی (Gacck, 2008:180)

از مشخصه قرآن‌های دوره عباسی، چند صفحه نخست قرآن تزئین و تذهیب می‌شدند. این تزئین شامل یک کادر مستطیل شکل است که وسط کاغذ پوستی را پر نموده و گاه این کادر به نقوشی شبیه به گل و یا نقش برگ نخلی به سمت حاشیه ختم می‌شد. نمونه‌ای از این قرآن متعلق به قرن سوم هجری در کتابخانه دانشگاه کمبریج نگهداری می‌شود. این قرآن بر روی پوست نوشته شده است. سه صفحه نخست این قرآن شامل مستطیل بزرگی است که در آن با نقوش هندسی تزئین یافته است. برگ‌های دوم و سوم آن با نقوشی شبیه به ترنج به سمت حاشیه ختم می‌شود. خط آغازین قرآن در صفحه بعد با رنگی متفاوت از متن نوشته شده که بدون قرار گرفتن در سرلوح کتیبه‌ای به نقش برگ نخلی متصل شده است (شکل ۵).



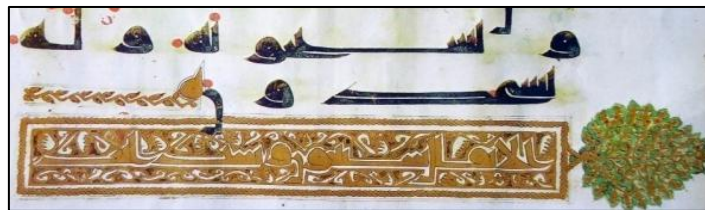
شکل ۵. دو صفحه از سرلوح یک کتاب قرآن مربوط به سده سوم هجری کتابخانه دانشگاه کمبریج (URL4)

نقوش برگ نخلی در اکثر قرآن‌های قرون ابتدایی دیده می‌شود. این نقوشی بخش جدایی‌ناپذیر برای تزئین قرآن در قرن‌های نخست اسلامی است. برخی صاحب‌نظران معتقدند که کادر مستطیل شکل در سده سوم پهن‌تر شده و عنوان سوره در آن جای گرفته است و تزئینات گیاهی و برگ نخلی اغلب از هنر ساسانی الهام گرفته شده است و ترکیب آن با نوار مستطیل احتمالاً از لوح‌های مکتوب رومی با بیرون‌زدگی همچون دستگیره، تابیولای آنساتای (Tabulae Ansatae) تأثیر گرفته است (اتینگهاوزن و گرابر، ۱۳۷۸: ۱۲۰-۱۲۱).

یکی از سرلوح‌های باقی‌مانده، قرآنی متعلق به اواخر قرن چهارم هجری نوشته شده روی کاغذ که در اصفهان کتابت شده است. شیوه تزئین سرلوح آن همانند قرآن‌های دوره عباسی است. با این تفاوت که به خط کوفی شرقی کتابت شده است (شکل ۶). سرلوح‌های دیگری نیز وجود دارد که کتابت آن به ایران یا عراق نسبت داده شده است و مشابه سرلوح قرآن‌های کتابت شده در دوره عباسی هستند (شکل ۷).

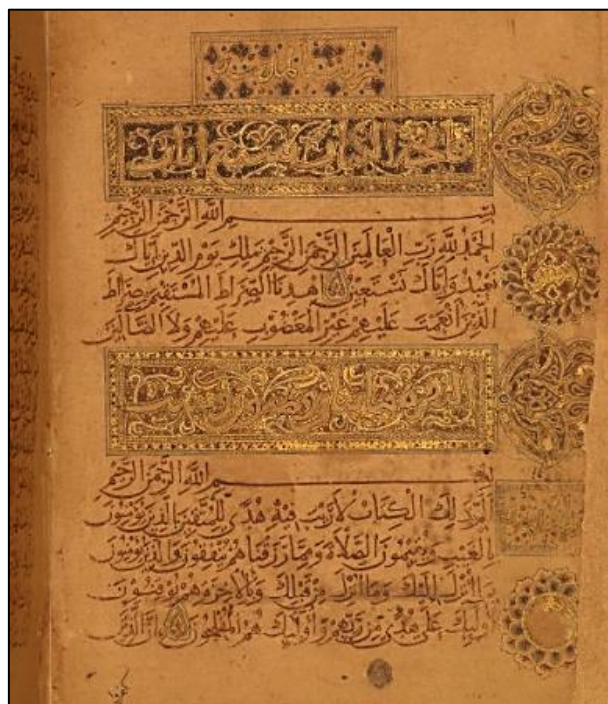


شکل ۶. صفحه‌ای از سرلوح قرآن بر روی کاغذ، اصفهان ۳۸۳ ه‍.ق (خلیلی، ۱۳۸۱: ۱۵۳)



شکل ۷. صفحه‌ای از سرلوح قرآن نوشته شده روی پوست، قرن سوم ه‍.ق، عراق یا ایران، موزه ایران باستان (لینگر، ۱۳۷۷: ۲۱-۲۵).

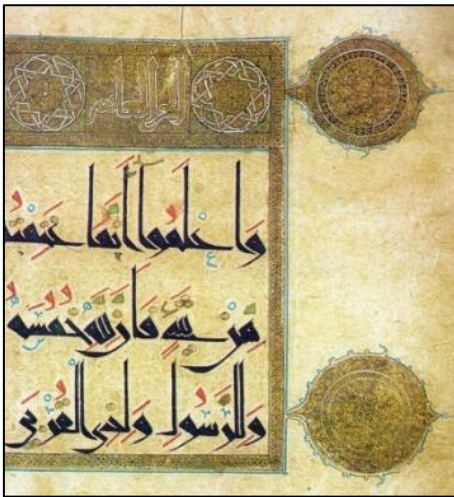
ابوعلی محمد بن علی ابن مقله (متوفی ۲۷۲-۳۱۸ ه‍.ق) از اولین کسانی است که در تکمیل خوشنویسی و حروف عربی کوشید. قانونمندی اقلام سته (خطوط نسخ، ثلث، محقق، ریحان، توقیع و رقاع) در قرن سوم و چهارم ه‍.ق توسط وی، صورت گرفته است. شخصی که خاندان ایرانی داشت؛ او خط نسخ را در سال ۲۱۰ ه‍.ق وضع نمود و جایگزین خط کوفی ساخت (منشی قمی، ۱۳۶۶: ۱۰۰). ابن بواب خوشنویس نیمه دوم سده چهارم و اوایل پنجم ه‍.ق را می‌توان یکی از اولین کسانی دانست که تزئین سرلوح کوشیده است. سرلوح قرآن‌های کتابت شده توسط ابن بواب پرکار و پر تزئین است. در شکل ۸ صفحه‌ای از قرآن کتابت شده توسط ابن بواب که با نقوش گیاهی پیچان به دور حروف تزئین شده و با مقایسه صفحه‌ای از قرآن به خط و تذهیب ابن مقله از تزئینات بیشتری در حاشیه صفحه برخوردار است. «یکی از این آرایه‌ها صرفاً نقش زنجیره‌ای است» (جعفری دهکردی و آستانه، ۱۴۰۰: ۴۳).



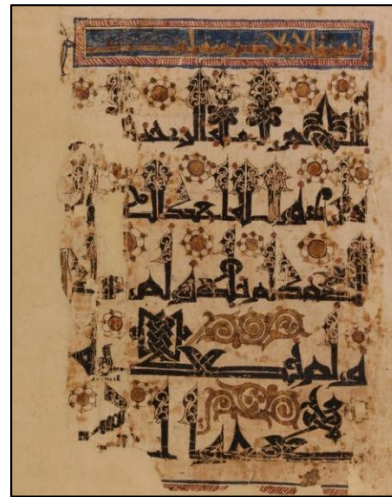
شکل ۸. صفحه‌ای از سرلوح قرآن به خط ابن بواب اواخر قرن چهارم ه‍.ق، کتابخانه چستربیتی (URL5)

۵. سرلوح قرن پنجم و ششم هجری

خط کوفی از قرن پنجم هجری تزئینی شد. این تزئینات در کتابت، کتیبه‌نگاری و تزئین ظروف سفالی و فلزی مورد استفاده قرار گرفت (شایسته‌فر، ۱۳۸۹: ۱۷). صفحاتی از قرآن متعلق به قرن پنجم هجری به خط کوفی تزئینی، در موزه متروپولیتن نگهداری می‌شود سر سوره قرآن در سرلوح کتیبه‌ای قرار گرفته که درون آن با رنگ آبی پر شده است و اطراف نام سوره دورگیری و بدون تزئین است. این کادر نیز با نقشی به سمت حاشیه ختم می‌شود. خطوط و «الف»‌های بالا آمده با نقوشی پیچان تزئین شده‌اند و بالای نوشته با نقوشی شبیه به گل در فاصله نزدیک به متن تزئین شده است (شکل ۹). قرآن دیگری به خط عثمان بن حسین *الوراق* که از خوشنویسان قرن پنجم هجری در موزه آستان قدس نگهداری می‌شود. این قرآن به خط کوفی شرقی نوشته شده است و سرلوح آن از نوع کتیبه‌ای است. این سرلوح با ستاره‌ای محصور در دایره، تزئین شده است که به ترنج بزرگ نوک تیز ختم می‌شود (شکل ۱۰).



شکل ۱۰. صفحه‌ای از سرلوح قرآن سال ۴۲۷ هجری موزه آستان قدس (Blair, 2006: 197)



شکل ۹. صفحه‌ای از سرلوح قرآن غزنوی با خط کوفی تزئینی - قرن پنجم هجری موزه متروپولیتن (URL6)

قرآنی متعلق به قرن پنجم هجری در موزه متروپولیتن نگهداری می‌شود. در خط اول آن برای نوشتن «بسمله» از خط کوفی تزئینی استفاده شده است (شکل ۱۱) و در صفحه دیگری از همان قرآن، سر سوره درون سرلوح کتیبه‌ای قرار گرفته شده که با نقشی گل مانند بزرگ به طرف حاشیه ختم می‌شود (شکل‌های ۱۲ و ۱۳). گاهی این گل از نقوش مدور پدید آمده است (شکل ۱۴).



شکل ۱۲. صفحه‌ای از سرلوح قرآن مربوط به قرن پنجم هجری گل بزرگ به سمت (URL7 حاشیه، موزه متروپولیتن)



شکل ۱۱. صفحه‌ای از سرلوح قرآن مربوط به قرن پنجم هجری کوفی تزئینی، موزه متروپولیتن (URL7)



شکل ۱۴. صفحه‌ای از سرلوح قرآن به خط کوفی شرقی، نوشته شده بر پوست، دوره سلجوقی، گل بزرگ مدور حاشیه، (URL9)



شکل ۱۳. صفحه‌ای از سرلوح قرآن به خط کوفی شرقی، نوشته شده بر پوست متعلق به قرن پنجم هج، گل بزرگ حاشیه، موزه هاروارد (URL8)

یکی از نفیس‌ترین قرآن دوره سلجوقی در موزه مردم‌شناسی و باستان‌شناسی دانشگاه پنسیلوانیا نگهداری می‌شود که نشان‌دهنده نمونه‌ای از تذهیب و تزیین سرلوح در این دوره است. صفحات نخستین آن با نقش شبیه به گل لوتوس در وسط، تداخل لوزی و نیم دایره در اطراف آن، با آب‌زَر تذهیب و تزیین شده است. برگ دیگری از آن دارای سرلوح کتیبه‌ای اطراف نام سوره با نقوش گیاهی و دایره پرشده است و این کادر مانند دوره‌های پیشین به نقش ترنج ختم می‌شود (شکل ۱۵).



شکل ۱۵. صفحاتی از سرلوح قرآن دوره سلجوقی، موزه مردم‌شناسی و باستان‌شناسی دانشگاه پنسیلوانیا (URL10)

سرلوح دیگری از قرآن، متعلق به دوره سلجوقی روی کاغذ کتابت شده به فرامپین شناخته می‌شود. این صفحه در چهار خط کوفی شرقی با «الف»های بلند که به یک نوک تیز ختم می‌شود، نوشته شده است. پس‌زمینه با نقوش گیاهی پیچان سرتاسر زمینه را پر کرده است (شکل ۱۶). این نقوش به صورت به طوری که به صورت حک شده به نظر می‌رسد و یادآور نقوش تزیینی در معماری دوره سلجوقی است. قرآنی مشابه آن مربوط به دوره سلجوقی در موزه متروپولیتن نگهداری می‌شود.



شکل ۱۶. صفحه‌ای از سرلوح دوره سلجوقی، سده هفتم و هشتم (۷۵۶-۶۶۳ ه‍.ق) (Canby, 2009a: 203)

در این دوره همچنان نقوش برگ نخلی با تغییراتی در اندازه در کنار سرلوح‌ها به کار می‌رود. گاه به ترنجی نوک تیز بزرگ متصل به بالا و پایین کادر و گاه ترنجی کوچک در بالا تغییر می‌کند. چند صفحه‌ی نخست با آب‌زَر تزئین شده و نقوش هندسی منظم در آن‌ها دیده می‌شود. در این دوره خط کوفی ایرانی در سرلوح‌ها و همچنین نوشتن متن قرآن به‌کار گرفته شد.

۶. سرلوح قرآن در قرن هفتم و هشتم هجری

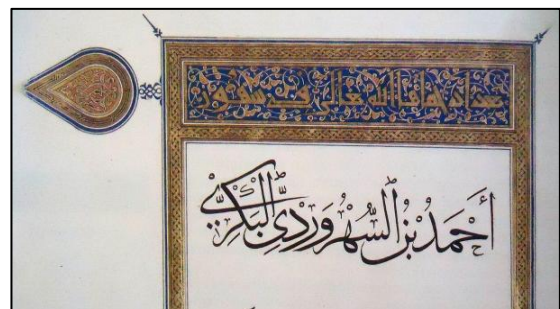
هنر کتاب‌آرایی بعد از فتوحات مغول در ایران شتاب و سرعت بیشتری یافت و کتاب با قطع بزرگ و با نگارگری مفصل از اوایل سده هشتم پدید آمده است. تذهیب نسخه‌های خطی پیش از هجوم مغول در بغداد انجام می‌شد و با وجود اوضاع نابسامان سیاسی تولید آن همچنان ادامه داشته است. ایلخانان مغول گرچه در ایران بیگانه بودند؛ اما به هنر ایران علاقه‌مند شدند و از هنر کتابت حمایت نمودند که منجر به خلق آثار هنری در زمینه کتابت شد. در این دوره خط و کتابت پیشرفت نموده و زمینه‌ساز پیشرفت آن در دوره‌های بعد شد (کیانفر، ۱۳۷۶: ۲۴-۲۹). در اواخر قرن هفتم و اوایل قرن هشتم ه‍.ق ربع رشیدی در نزدیکی شهر تبریز، تأثیر به‌سزایی در هنر تذهیب و کتاب‌آرایی داشته است. قطع بزرگ قرآن‌ها مجال برای ترسیم نقوش چند ضلعی هندسی را فراهم می‌نمود.

برگی از قرآن سی جلدی به خط/حمد بن سهرودی که توسط محمد بن ابی‌بکر تذهیب شده است در موزه متروپولیتن نگهداری می‌شود. کادر سرلوح با نقوش گیاهی پیچان تزئین شده که در گوشه به ترنجی نوک تیز متصل شده است (شکل ۱۷). این سرلوح مشابه سرلوح عثمان بن حسین الوراق در قرن پنجم ه‍.ق (شکل ۱۰) است. در تزئین سرلوح بجای نقوش هندسی از نقوش گیاهی پیچان استفاده شده و ترنج هم در اندازه کوچک‌تر ترسیم شده است.

صفحه‌ای از قرآن متعلق به قرن هفتم ه‍.ق در موزه هنرهای زیبای بوستون نگهداری می‌شود که کمتر برای سرلوح قرآن به‌کار گرفته شده است. جداسازی فضا در آغاز آیه جدید با نوشته «بسمله» و کشیدگی افقی حروف ایجاد شده است. خطوط عمودی و افقی خطی فرضی را تعریف می‌کند که به‌صورت کادری مستطیل شکل دیده می‌شود. از فضای منفی نوشته جهت معرفی سوره مورد نظر استفاده شده است (شکل ۱۸).

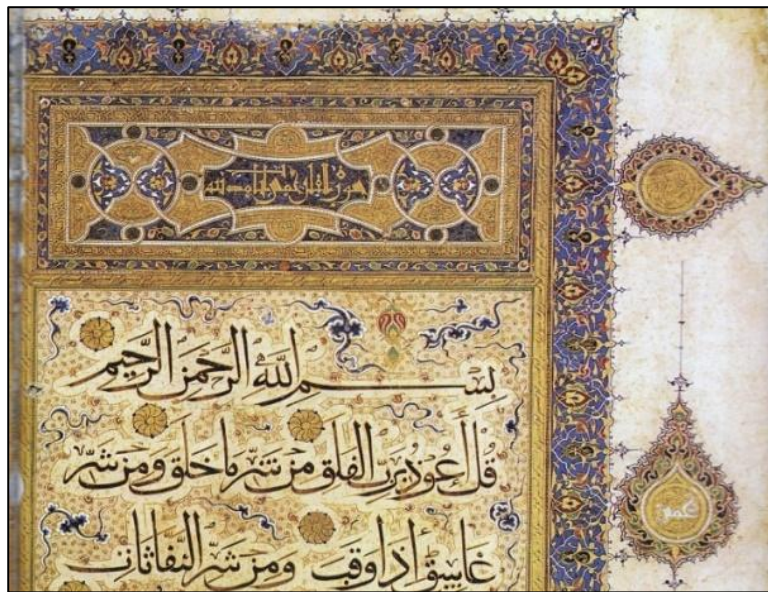


شکل ۱۸. سرلوح صفحه‌ای از قرآن قرن هفتم ه‍.ق موزه هنرهای زیبای بوستون (URL11)

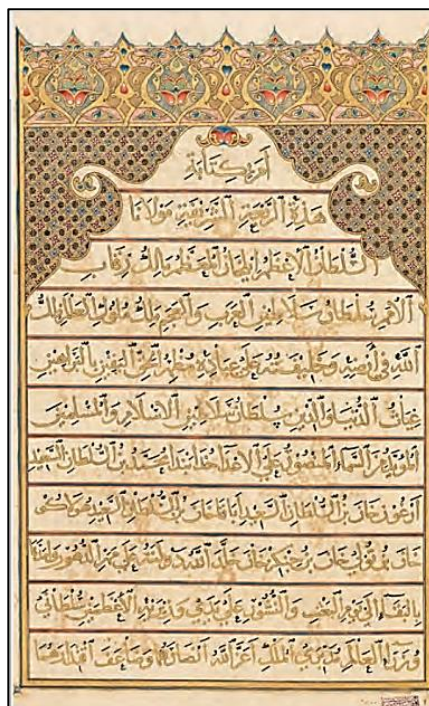


شکل ۱۷. سرلوح صفحه پایانی قرآن دوره ایلخانی کتابت شده در ۷۰۸ تا ۷۰۱ ه‍.ق موزه متروپولیتن (Blair, 2006: 248)

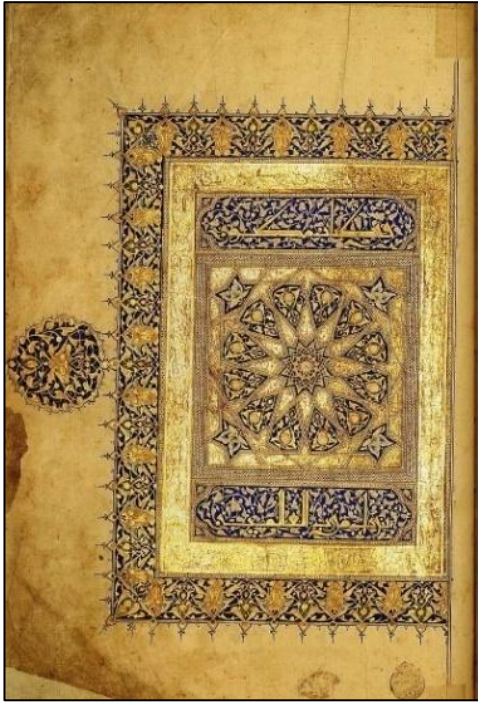
از دیگر مشخصه‌های کتاب‌آرایی نسخ ایلخانی، به کار بردن عناصر چینی در سرلوح‌های قرآن است. در (شکل ۱۹) برگی از قرآن متعلق به سده هشتم هجری مربوط به دوره ایلخانی، عناصر چینی در تزئین آن به کار رفته است. «نسخه‌های خطی ۳۰ جزء قرآنی در بین سال‌های ۷۰۶ تا ۷۱۳ هجری به فرمان الجایتو حاکم ایلخانی کتابت شد» (خلیلی، ۱۳۸۰: ۸). یکی از این قرآن‌ها توسط خوشنویسی از بغداد که کتابت آن از سال ۷۰۴ تا ۷۰۷ هجری به طول انجامید. مصحف دیگری در سال حدود ۷۱۲ هجری در موصل تکمیل شد که عناصر گره چینی را تزئین سرلوح این کتاب نیز مشاهده می‌شود (شکل ۲۰). آخرین و مشهورترین آن در سال ۷۱۳ هجری توسط عبدالله بن محمد همدانی کتابت و تذهیب شد. این قرآن به قاهره فرستاده شد که تکامل و گسترش هنر کتابت به قسمت‌های غربی از سرزمین ایلخانی را در اوایل قرن چهاردهم م. نشان می‌دهد (Kadoi, 2009: 224) (شکل ۲۱). در تزئین این صفحه استفاده از نقوش ستاره شش پر، طبل و شش ضلعی استفاده شده که با نقوش اسلیمی پر شده است. در قرن هشتم هجری کنگره‌هایی به بالای سرلوح افزوده می‌شود؛ (شکل ۲۲ و ۲۳). در سرلوح‌های تذهیب شده شیراز دوره ایلخانی، مثلثی چسبیده به گوشه کادر دیده می‌شود که در دوره‌های قبل کمتر استفاده شده است (شکل ۲۴)؛ این روند در دوره صفوی کاربردی زیادی می‌یابد (صفری آق قلع، ۱۳۹۰: ۳۰۱).



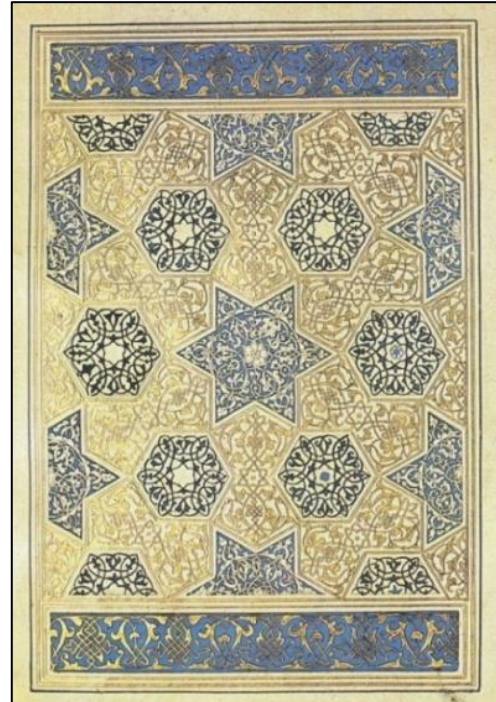
شکل ۱۹. سرلوح صفحه‌ای از قرآن دوره ایلخانی، دوبلین، کتابخانه چستربیتی (لینگز، ۱۳۷۷: ۱۲۷).



شکل ۲۰. سرلوح صفحه‌ای از قرآن الجایتو، موصل، ۷۱۰ هجری (Kadoi, 2009: 225).



شکل ۲۲. سرلوح صفحه‌ای از قرآن مربوط به دوره ایلخانی، ۷۳۹ هـ ق (Canby, 2009a: 168).



شکل ۲۱. سرلوح صفحه ابتدایی قرآنی مربوط به دوره ایلخانی، کتابت و تذهیب عبدالله بن محمد الهمدانی - کتابخانه ملی قاهره (لینگز، ۱۳۷۷: ۱۲۷).



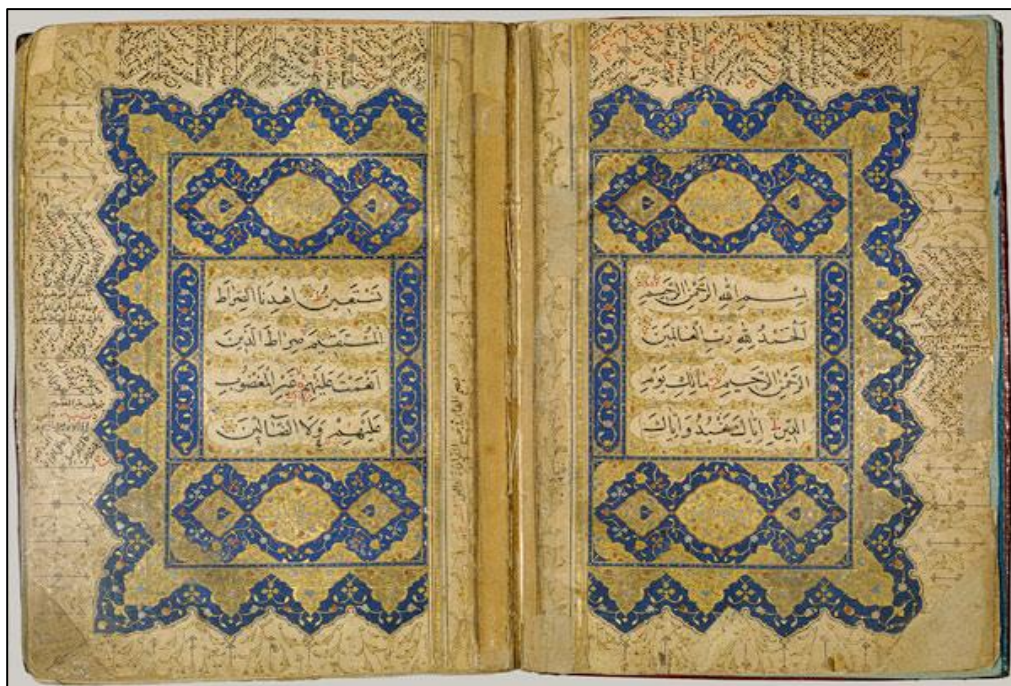
شکل ۲۴. سرلوح صفحه‌ای از قرآن مربوط به سده هشتم هـ ق شیراز (خلیلی، ۱۳۸۰: ۱۴۸).



شکل ۲۳. سرلوح صفحه‌ای از قرآن مربوط به سده هشتم هـ ق شیراز (خلیلی، ۱۳۸۰: ۱۳۲).

۷. سرلوح قرآن در قرن نهم هجری قمری

بعد از شروع حکومت تیموری دوره جدیدی در کتاب‌آرایی در اواخر سده هشتم در هرات و شیراز آغاز شد. در این دوره بخش بزرگی از آثار هنری معطوف به کتب خطی غیرمذهبی شد. سرلوح در دوره تیموری در صفحه آغاز و دیباچه معمولاً کامل و متقارن هستند و کل صفحه را در بر می‌گیرند. در تقسیمات داخل سرلوح‌ها و کتیبه‌ها تمایل به ایجاد کناره‌های نرم و مدور برخلاف شیوه هندسی دوره‌های قبل وجود دارد (رهنورد، ۱۳۸۸: ۸۲). در شکل ۲۵ دو صفحه از قرآن به خط ابراهیم سلطان (۷۹۶-۸۳۸ هـ ق) در دوره تیموری کتابت شده است.

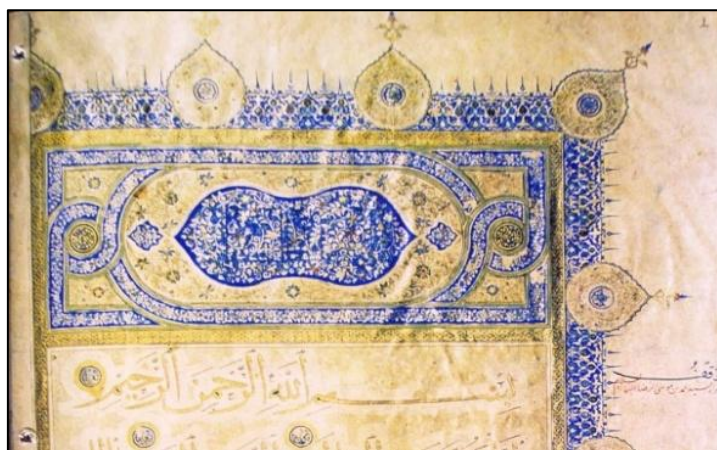


شکل ۲۵. دو صفحه از سرلوح قرآن دوره تیموری، موزه متروپولیتن (URL12).

سرلوح «چهار لوح» حدود سده هفتم هجری در نسخه‌های خطی به کار می‌رفته است. این شیوه به‌خصوص در دوره تیموری رواج بسیاری پیدا می‌کند. وجه‌تسمیه چهار لوح به دلیل ساختار آنکه در دو صفحه مقابل هم چهار لوح (کتیبه) ترسیم می‌شده است. برخی پژوهشگران بر این باورند که سرلوح مزدوج به دلیل دو صفحه روبه‌روی هم به اشتباه این‌گونه نامیده شده و در واقع شامل چهار لوح است. بر اساس این دیدگاه، در دوره مغول شیوه جدیدی در ترسیم سرلوح‌ها رایج شد که در آن دو متن به‌صورت هم‌زمان در صفحات نسخه جای می‌گرفتند؛ یکی در متن اصلی و دیگری در حاشیه. در این روش، یک سرلوح کتیبه‌ای برای متن اصلی و سرلوحی به شکل متوازی‌الاضلاع برای متن حاشیه‌ای طراحی می‌شد (صفری آق‌قلعه، ۱۳۹۰: ۳۰۷-۳۰۶).

در اواخر دوره تیموری تمایل به ایجاد طرح‌های طبیعی برگرفته از طبیعت دیده می‌شود و طرح گل‌وبوته در سرلوح قرآن به کار می‌رود. سرلوح‌ها غالباً منظم هستند و در حواشی کتب بیشتر ترنج و اشکال هندسی استفاده شده است (فدایی تهرانی، ۱۳۸۳: ۵۳). نقوش برگ نخلی و گل‌های تزئینی متصل به سرلوح تا دوره تیموری در تزئین سرلوح به کار می‌رفته کم‌کم از کاربرد آن در دوره‌های بعد کاسته می‌شود و جای خود را به نقوش ترنج بادامی شکل در کنار و بالای سرلوح‌ها می‌دهد.

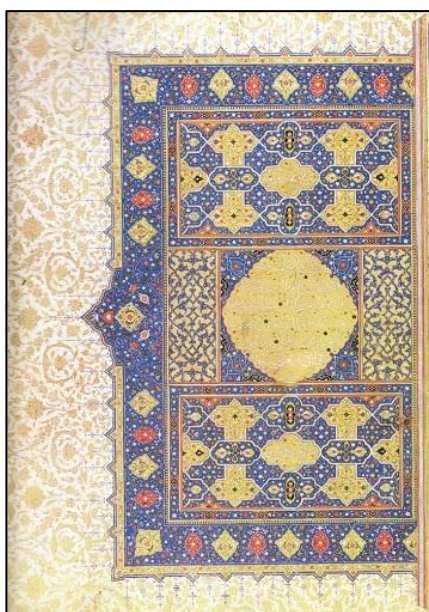
ترنج بادامی شکل از نیمه دوم سده هشتم هجری بر سرلوح کتیبه‌ای دیده می‌شود. این ترنج در دوره تیموری رواج زیادی می‌یابد و در اواخر سده نهم هجری از کاربرد آن کاسته می‌شود. نقش این ترنج در نسخه‌های تولید شده در شیراز دیده می‌شود (شکل ۲۶) که می‌توان آن را از ویژگی‌های نسخه‌های مکتب شیراز به شمار آورد (صفری آق‌قلعه، ۱۳۹۰: ۳۰۲).



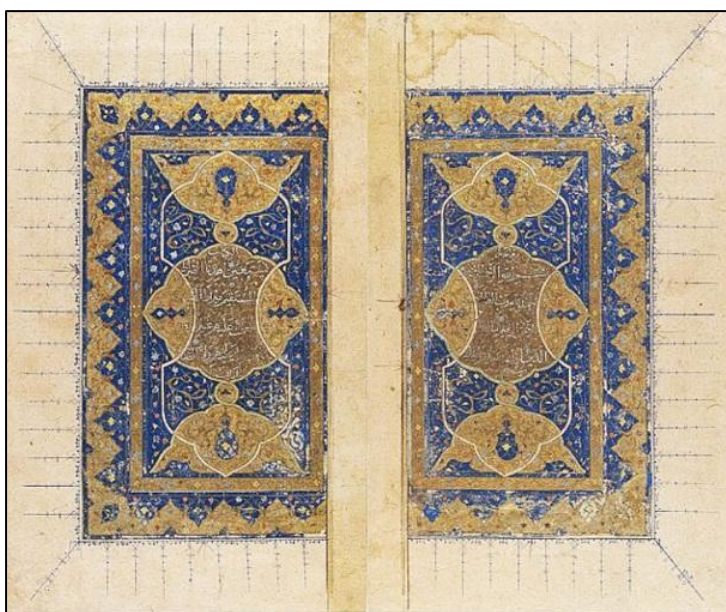
شکل ۲۶. صفحه‌ای از قرآن دوره تیموری ۸۳۴ هجری، شیراز، کاتب ابراهیم سلطانی (لینگز، ۱۳۷۷: ۱۷۶).

۸. سرلوح در قرن دهم تا دوازدهم هجری

سرلوح‌ها در دوره صفوی با الهام از دوره تیموری شکل گرفته‌اند و تحولاتی در نوع سرلوح‌ها به وجود آمد. نوع جدیدی از سرلوح پدید آمد. بدین صورت که مستطیل بالای شکلی شبیه به نیم ترنج که به آن در اصطلاح کتاب‌آرایی تاج می‌گویند افزوده شد. این تاج به وسیله یک جدول پهن احاطه می‌شود و در پایین به کتیبه متصل است. این فرم کلی سرلوح با گذشت زمان تحولات بیشتری یافت و نوع محبوب و رایج در اواخر صفوی و قاجار شد به طوری که در این ادوار می‌بینیم که سرلوح‌ها اکثراً تاجدارند (رهنورد، ۱۳۸۸: ۹۸). نیم تاج‌ها نخستین گام‌ها برای افزودن تاج به سرلوح‌ها هستند که از حدود سده هشتم و نهم هجری آغاز شده است. ویژگی مهمی که در بیشتر سرلوح‌های آغاز دوره صفوی دیده می‌شود این است که در بالای سرلوح آن‌ها یک تاج در میانه ترسیم شده و در دوسویه تاج بخش تزئینی وجود دارد که مانند یک خط راست افقی ترسیم شده است و تاج را در بر می‌گیرد (صفوی آق‌قلعه، ۱۳۹۰: ۳۴۱) (شکل‌های ۲۷، ۲۸ و ۲۹).



شکل ۲۸. صفحه از قرآن دوره صفوی (لینگر، ۱۳۷۷: ۱۹۲)



شکل ۲۷. دو صفحه قرآن دوره صفوی، موزه هاروارد (URL13)



شکل ۲۹. سرلوح قرآن مربوط به دوره صفوی ۹۷۹ هجری (خلیلی، ۱۳۸۱: ۲۰۶).

در دوره قاجار سرلوح تاجی برای تزئین قرآن و نسخ غیر قرآنی کاربرد زیادی می‌یابد. اندازه سرلوح تاجی متناسب با جدول کشی کتاب و متن کتاب تذهیب شده است. ارتفاع آن نسبت به دوره قبل بیشتر شده است و تا بالای صفحه کتاب ادامه دارد و در یک تا دو صفحه روبروی هم تذهیب شده‌اند (شکل ۳۰)



شکل ۳۰. سرلوح تاجی دوره قاجار، موزه آقاخان (Canby, 2009b: 45).

۹. یافته‌ها

روند تحول سرلوح‌های قرآن از ساختار ساده کتیبه‌ای با نقش برگ نخلی در دوره‌های نخست، به ترکیب‌بندی‌های هندسی - تزئینی پیچیده‌تر در دوره‌های میانی و در نهایت به سرلوح‌های معماری گونه و تاج‌دار در صفوی و قاجار منجر شده است. این تحول بیانگر تغییر ذائقه بصری، توسعه فنون تذهیب و ورود سبک‌های منطقه‌ای و بین فرهنگی در هنر کتاب‌آرایی ایران است. در ادامه، سیر تحول سرلوح‌های قرآن از قرن نخست هجری تا دوره قاجار از منظر ویژگی‌های خطی، ساختار کادری و نقش‌مایه‌های تزئینی بررسی شده است.


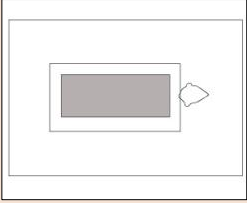
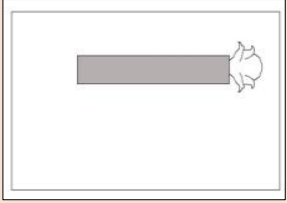
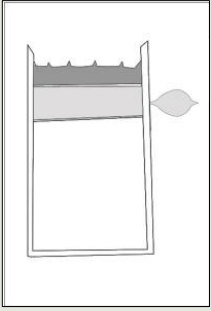
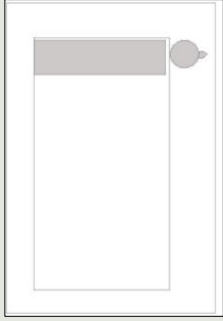
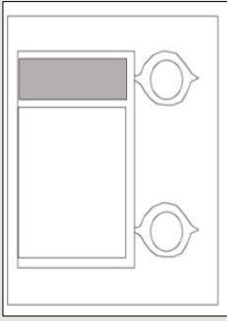
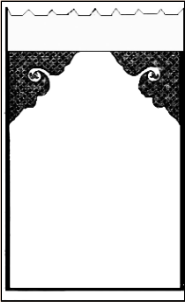
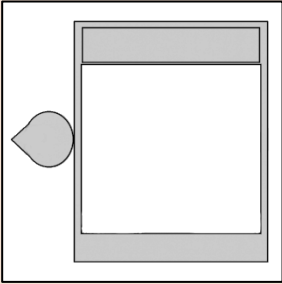
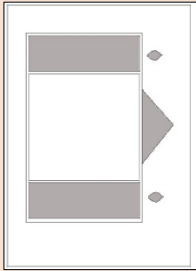
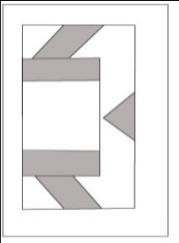
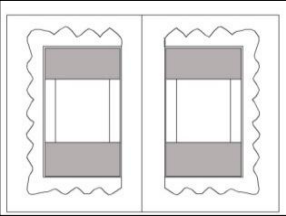
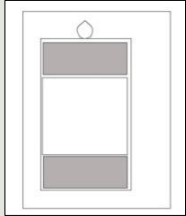
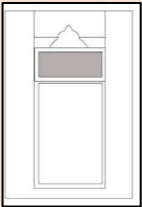
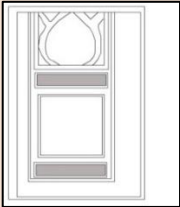
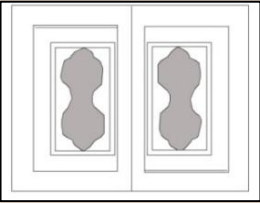
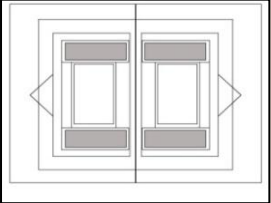
قرن‌های ۱ تا ۴ هجری

در آغاز، عنوان سوره بدون کادر و تنها با تفاوت اندازه و رنگ در خط کوفی مشخص می‌شد. به تدریج نوار کتیبه‌ای مستطیلی برای تأکید بر عنوان افزوده شد. در پایان این نوار، نقش برگ نخلی ساده و تکراری قرار گرفت که یکی از نخستین عناصر تزئینی سرلوح‌هاست. در نیمه پایانی این دوره با رواج خط نسخ، کتیبه و نقش برگ نخلی یکپارچه‌تر و عمودی‌تر در صفحه قرار گرفت. نمونه‌های ایران اندک‌اند و عمدتاً با نمونه‌های عباسی هم‌ریشه هستند.

قرن‌های ۵ و ۶ هجری

در این دوره برگ نخلی تغییر شکل یافته و اندازه آن متنوع‌تر می‌شود. در بالای نوار کتیبه‌ای گاهی ترنج نوک‌تیز یا نیم‌ترنج کوچک افزوده می‌شود. صفحات آغازین، به‌ویژه صفحات افتتاحی، با آبزر و نقوش هندسی منظم تزئین می‌شوند. خط کوفی ایرانی در کنار نسخ به کار می‌رود و ساختار سرلوح همچنان ساده و متقارن است.

جدول ۱. تصویر شماتیک از تغییرات فرم و نقش در سرلوح کتاب قرآن از قرن اول تا دوره قاجار.

سرلوح			تاریخ	
			۴ قرن اول هجری	
			قرن ۵ و ۶ هجری	
			قرن ۸ و ۹ هجری	
			قرن ۹ هجری	
				قرن ۱۰ تا ۱۲ هجری

قرن‌های ۷ و ۸ هجری

در این دوره کنگره‌ها به سرلوح افزوده می‌شود و ارتفاع سرلوح به صورت محسوس افزایش می‌یابد. ترنج‌ها و گل‌های تزئینی به کتیبه متصل می‌شوند. قطعه‌سازی هندسی و چندضلعی‌ها در صفحات قرآن‌های قطع بزرگ رواج پیدا می‌کند و عناصر چینی (ابروباد، برگ‌های خمیده، گره‌های نرم) وارد تذهیب می‌شود. این دوره، منجر به گسترش ترکیب‌بندی و تنوع شکل سرلوح‌ها می‌شود.

قرن ۹ هجری

نقوش هندسی سخت و چندضلعی کم‌رنگ‌تر می‌شوند و گرایش به سطوح منحنی و فرم‌های نرم‌تر افزایش پیدا می‌کند. نقش برگ نخلی تدریجاً کم‌رنگ می‌شود و جای خود را به ترنج‌های بادامی و بیضی‌شکل در مرکز یا دو سوی سرلوح می‌دهد. سرلوح‌های چهار لوح تثبیت می‌شوند و در دوره تیموری به اوج انسجام و ظرافت می‌رسند.

قرون ۱۰ تا ۱۲ هجری

سرلوح‌ها تقارن محوری و ساختار معماری‌وار پیدا می‌کنند. در آغاز دوره صفوی، سرلوح‌های روبه‌روی هم به‌صورت دو صفحه متقارن ظاهر می‌شوند. سرلوح تاج‌دار (افزایش ارتفاع و شکل قله‌گونه در رأس) از این دوره رواج می‌یابد و در قاجار به شکل غالب و شاخص تبدیل می‌شود. در اواخر صفوی و قاجار، تزیینات ظریف‌تر و رنگ‌ها گرم‌تر و متنوع‌تر می‌شوند. جدول ۱ روند این تغییرات را به‌صورت مرحله‌ای و مقایسه‌ای نشان می‌دهد و بیانگر آن است که سرلوح‌ها از ساختارهای ساده و خط‌محور اولیه، به ترکیب‌بندی‌های پیچیده‌تر و تزیینی‌تر در دوره‌های متأخر تحول یافته‌اند.

۱۰. نتیجه‌گیری

بررسی شواهد تاریخی و آثار به‌جامانده از دوران مانوی نشان می‌دهد که مانی و پیروان او نقش مهمی در شکل‌گیری سنت کتاب‌آرایی و تذهیب در ایران پیش از اسلام داشته‌اند. استفاده از زر، رنگ‌های درخشان و ترکیب‌بندی‌های هماهنگ در کتاب‌های مانوی، نه‌تنها جلوه‌ای از ذوق و اندیشه‌ی ایرانی را آشکار می‌سازد، بلکه زمینه‌ساز تداوم و تحول این هنر در دوران اسلامی شد. با ظهور اسلام و گسترش کتابت قرآن، بسیاری از عناصر زیبایی‌شناختی و فنون تذهیب و خوشنویسی ایرانی در نگارش مصاحف اولیه به‌کار گرفته شد و در قالبی تازه با مفاهیم دینی پیوند خورد. با مقایسه سرلوح‌های باقی‌مانده از قرن چهارم هجری تا تأثیر نحوه تزیین سرلوح دوره عباسی بر تزیین سرلوح ایران با تغییراتی مانند استفاده از خط کوفی شرقی قابل مشاهده است. سرلوح‌های اولیه همانند سرلوح‌های دوره عباسی از نوع کتیبه‌ای است که در آن نام سوره قرار داشته است. این سرلوح به تزیین برگ نخلی و ترنج به سمت حاشیه ختم می‌شود. از اواخر قرن چهارم کاربرد نقوش گیاهی را در سرلوح‌های قرآن‌های کتابت شده توسط ابن‌بواب دیده می‌شود.

نقوش هندسی به‌صورت پرکار و ترکیب آن با نقوش گیاهی، در سرلوح‌های سلجوقی دیده می‌شود که در دوره ایلخانی به اوج خود در قرآن‌های قطع بزرگ می‌رسد؛ اما در دوره‌های بعد رونق آن کاسته می‌شود. همچنین از عناصر چینی برای تزیین سرلوح‌های دوره ایلخانی استفاده شده است. در قرن هشتم هجری کنگره‌هایی به بالای سرلوح افزوده می‌شود که به ارتفاع سرلوح کتیبه‌ای می‌افزاید. در سرلوح‌های تذهیب شده‌ی شیراز در دوره ایلخانی، مثالی چسبیده به گوشه کادر دیده می‌شود که در دوره‌های قبل کمتر استفاده شده است. این مثلث در دوره تیموری و صفوی کاربری زیادی می‌یابد. سرلوح «چهار لوح» حدود قرن هفتم هجری در نسخه‌های خطی (به‌ویژه در نوشته‌های غیر قرآنی) به کار می‌رفته است و این شیوه بخصوص در دوره تیموری رواج بسیاری پیدا کرد. در اواخر دوره تیموری تمایل به ایجاد طرح‌های طبیعی برگرفته از طبیعت دیده می‌شود و طرح گل و بوته در سرلوح قرآن به کار می‌رود. نقوش برگ نخلی و گل‌های تزیینی متصل به سرلوح تا دوره تیموری در تزیین سرلوح به کار می‌رفته است که از کاربرد آن در دوره‌های بعد کاسته می‌شود و جای خود را به نقوش ترنج بادامی شکل در کنار و بالای سرلوح‌ها می‌دهد. ترنج بادامی شکل از نیمه دوم قرن هشتم هجری بر روی سرلوح کتیبه‌ای دیده می‌شود که در دوره تیموری رواج زیادی می‌یابد و که در اواخر قرن نهم هجری از کاربرد آن کاسته می‌شود. در دوره صفوی تغییری در سرلوح ایجاد شده و تاج به بالای سرلوح اضافه می‌شود. این تاج به وسیله یک جدول پهن احاطه می‌شود که در پایین به کتیبه متصل است. این فرم کلی سرلوح بعد تحولات بیشتری یافت و نوع محبوب و رایج در اواخر صفوی و قاجار می‌شود به طوری که در این دوره سرلوح‌ها اکثراً تاج‌دار می‌شوند.

سپاسگزاری

نگارندگان بر خود لازم می‌دانند از آقایان دکتر محسن محمدی آچالچوبی، آقای غلامرضا پناهی و سرکار خانم دکتر منیره مرادی برای ارائه پیشنهادها سازنده تشکر نمایند.

مشارکت نویسندگان

ایده پردازی، جمع‌آوری اولیه داده‌ها، تحلیل تطبیقی و نگارش اولیه نتایج توسط نویسنده اول انجام شده است. ویرایش علمی، بهبود ساختار توسط نویسنده دوم انجام شده است. همچنین نویسندگان سوم به‌روزرسانی داده‌ها و نگارش، به‌روزرسانی تصاویر و تحلیل‌ها را برعهده داشته است.

تضاد منافع

نویسندگان هیچ‌گونه تعارض منافع در ارتباط با این مقاله ندارند.

حمایت مادی

این پژوهش بودن حمایت مالی تهیه شده است.

دسترسی به داده‌ها

استفاده از این پژوهش از طریق مکاتبه با نویسنده قابل دسترس خواهد بود.

منابع

- اتینگهاوزن، ریچارد، و گرابر، الک. (۱۳۷۸). *هنر و معماری اسلامی (۱)*. ترجمه یعقوب آژند. تهران: سمت.
- اکبری، الهام، و میرزایی‌مهر، علی‌اصغر. (۱۴۰۱). سبک‌شناسی تذهیب سرلوح‌های کتب چاپ سنگی دوره قاجار، بر اساس دویت مجلد دارای سرلوح محفوظ در سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران. *نگارینه هنر اسلامی*، ۹ (۲۳)، ۱۰۶-۱۲۵. <https://doi.org/10.22077/nia.2022.5317.1609>
- بودری، علی. (۱۳۸۵). نگاهی به طراحی سرلوح در کتب چاپی دوره قاجار، کلیات. کتاب ماه هنر، (۱۰۳، ۱۰۴ و ۱۰۵)، ۴۰-۴۵.
- جعفری دهکردی، ناهید و آستانه، مریم. (۱۴۰۰). بررسی منشاء و خاستگاه نقش‌مایه‌های تذهیب قرآنی ابن‌بواب. *الهیات هنر*، (۱۹)، ۳۷-۶۴. https://el.itahe.ac.ir/article_702254.html
- خلیلی، ناصر. (۱۳۸۰). *کارهای استادانه، قرآن نویسی تا قرن هشتم هجری قمری*. تهران: کارنگ.
- خلیلی، ناصر. (۱۳۸۱). *پس از تیمور*. تهران: کارنگ.
- ره‌نورد، زهرا. (۱۳۸۸). *تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی کتاب‌آرایی*. تهران: سمت.
- سفادی، حمیدیا سین. (۱۳۸۱). *خوشنویسی اسلامی*. ترجمه مهناز شایسته‌فر. تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
- شایسته‌فر، مهناز. (۱۳۸۹). خط و تذهیب نسخ خطی قرآنی، قرن اول تا ششم. *ماه هنر*، (۱۵۰)، ۱۶-۲۲.
- صفری آق‌قلعه، علی. (۱۳۹۰). *نسخه‌شناخت*. تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- فدایی‌تهرانی، مریم. (۱۳۸۳). بررسی آثار قرآنی دوره تیموری. *کتاب ماه هنر*، (۶۹ و ۷۰)، ۲۵-۵۸.
- کیانفر، جمشید. (۱۳۷۶). *هنر کتاب‌آرایی در عصر مغول*. فصلنامه کتاب، (۳۲)، ۲۳-۳۷.
- لینگز، مارتین. (۱۳۷۷). *خط و تذهیب قرآنی*. ترجمه مهرداد قیومی بیدهندی. تهران: گروس.
- مایل‌هروی، نجیب. (۱۳۷۲). *کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی*. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- مصباح، بیتا، صفری کهرودی، هانیه، و رحمتی، هادی. (۱۳۹۹). بررسی اصول صفحه‌آرایی حاکم بر ترکیب‌بندی در صفحه‌های سرآغاز و سرلوح نسخ خطی ایران (سلجوقی تا پایان صفوی). *هنرهای صنعتی اسلامی*، ۴ (۲)، ۱۴۷-۱۵۷. <http://dx.doi.org/10.52547/jic.4.2.147>
- منشی‌قمی، احمد. (۱۳۶۶). *گلستان هنر*. تهران: نشر کتابخانه نوچهری.
- میرزائی، ویانا و کاتب، فاطمه. (۱۴۰۲). سیر تحول آرایه‌های تزئینی سرسوره‌های قرآنی قرون اول تا نهم هجری. *پژوهش‌نامه گرافیک نقاشی*، ۶ (۱۰)، ۱۶۳-۱۷۵. <https://doi.org/10.22051/pgs.2023.42955.1202>

Blair, S. S. (2006). *Islamic calligraphy*. Edinburgh University Press.

Canby, S. R. (2009a). The word of God, the Quran; in the worlds of Islam in the collection of Aga Khan Museum. In *Aga Khan Trust for Culture; Centre de Conservation du Livre* (Eds.), Islam in the collection of the Aga Khan Museum.

Canby, S. R. (2009b). *Shah 'Abbas*. British Museum Press.

Gacek, A. (2009). *Arabic manuscripts: A vademecum for readers* (Vol. 98). Brill Academic Pub.

Gulacsi, Z. (2005). *Mediaeval Manichaean book art: A codicological study of Iranian and Turkic illuminated book fragments from 8th-11th century East Central Asia*. Brill.

- Gulacsi, Z. (1997). *Manichaean art in focus: A cross-cultural perspective*. Harrassowitz.
- Kadoi, Y. (2009). *Islamic chinoiserie: The art of Mongol Iran*. Edinburgh University Press.
- Klimkeit, H. J. (1982). *Manichaean art and calligraphy*. Brill.
- URL1: <http://www.justislam.co.uk> (access date: 11/28/2024)
- URL2: <https://www.nybooks.com/online/2017/02/09/crafting-the-koran/> (access date: 10/16/2024)
- URL3: <http://cudl.lib.cam.ac.uk/view/MS-ADD-01138> (access date: 10/16/2024)
- URL4: <http://cudl.lib.cam.ac.uk/view/MS-ADD-01138> (access date: 05/16/2013)
- URL5: https://viewer.cbl.ie/viewer/image/Is_1431/482 (access date: 05/16/2013)
- URL6: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/450575?rpp=20&pg=1&ft=seljuq&pos=15> (accessdate: 11/28/2024)
- URL7: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/449693> (access date: 11/28/2024)
- URL8: <https://harvardartmuseums.org/collections/object/215231?position=215231> (access date: 11/19/2024)
- URL9: <https://www.chron.com/culture/main/article/museums-preserve-culture-not-destroy-it-1711700.php> (access date: 09/21/2014)
- URL10: <https://hattatarimiz.blogspot.com/2017/01/hattat-mahmud-bin-huseyinkirmani.html?spref=pi&m=1> (access date: 12/26/2014)
- URL11: <https://www.mfa.org/media/slideshow/9027> (access date: 10/19/2014)
- URL12: <https://www.flickr.com/photos/54659022@N00/albums/181201/> (access date: 11/10/2014)
- URL13: <https://harvardartmuseums.org/collections/object/337171?position=337171> (access date: 10/06/2024)

هرندی، دانیال، آزادی بویاغچی، مهرناز، جعفری دهکردی، ناهید (۱۴۰۴). سیر تحول فرم و تزئینات در سرلوح قرآن‌های ایران: مطالعه تطبیقی از دوره عباسی تا قاجار. میراث جنوب غربی آسیا، ۲(۲)، ۴.

<https://doi.org/10.22034/hsaj.2025.551869.1012>